پیشخوان

«بیداری اسلامی»
در آینه خوانشی نوین

چیستی و پیامدهای یک خیزش تاریخی

■ **محمدرضا کائینی**

در ۱۵سال گذشته و در منطقه خاورمیانه، رویدادی را شاهد بودیم که از آن به بیداری اسلامی تعبیر می‌شود، با این همه در باب چیستی و ماهیت این واقعه، تحلیلگران هم‌داستان نیستند. گروهی از نسبت دادن آن به اسلام و انگیزه‌های معنوی واهمه دارند و جریانی دیگر، به طور طبیعی و قهری آن را منبعث از عقاید دینی مردمان این منطقه قلمداد می‌کنند. اثری که هم اینک در معرفی آن سخن می‌رود، از سوی دکتر عبدالکریم به کار تألیف شده و نویسنده در آن تلاش کرده است تا به جوهره این واقعه دست یابد. او خویش در دیباچه و متن این پژوهش، به دشواری آن اذعان دارد، با این همه وجود این معضل، او را از پیگیری موضوع منصرف نمی‌سازد. این تحقیق توسط مسعود نظری توجه‌ده به فارسی برگردانده شده و مرکز اسناد انقلاب اسلامی به انتشار آن همت گماشته است. تارنمای ناشر در یادداشتی کوتاه، در باب محتوای این کتاب و نکاتی که در آن مورد توجه قرار گرفته است، چنین می‌گوید:

این اثر ضمن پرداختن به حرکت بیداری اسلامی ماهیت، لوازم، فرصت‌ها و موانع این جریان را تحلیل و ارزیابی می‌کند. دکتر عبدالکریم به کار نویسنده سوری‌الاصل، این کتاب را تألیف کرده و مسعود نظری توجه‌ده آن را به فارسی ترجمه کرده است. در پیش‌گفتار کتاب به نقل از نویسنده می‌خوانیم: دلایل متعددی مرا به نگاشتن این کتاب واداشت که شاید مهم‌ترین

نمایی از راهپیمایی‌ها
در مصر در دوره بیداری اسلامی

آنها عبارتند از:

۱- طرح افکار و اندیشه‌ها و مفاهیم جدیدی که برای نفوذ و تأثیرگذاری بیشتر به مقوله بیداری در زندگی کمک کند.

۲- بازنگری برخی از افکار و تحلیل‌ها و رفتارهایی که معتقدیم، در راستای تناسب با افکار و اندیشه‌های جدید و اوضاع و احوال حال حاضر جهان، نیاز به تغییر و تحول دارند.

۳- اشاره به اشتباهات فاحشی که برخی از طرفداران بیداری، صرف‌نظر از اهداف و خواسته‌های خود، به آنها دچار شده‌اند.

۴- گفت‌وگو با مخالفان بیداری و افرادی که در برخی اظهارات خود، با بیداری اختلاف نظر دارند و تلاش برای تشکیل زمینه مشترکی که همگی آن را قبول داشته باشند... بی‌تردید نگارش این کتاب از حساسیت زیادی برخوردار است، زیرا در آن، روش‌ها و دیدگاه‌های برخی احزاب، گروه‌ها و گرایش‌ها مورد انتقاد قرار گرفته است. در بخشی از کتاب به نقل از نویسنده می‌خوانیم: شیوه کار و تحقیق من این نیست که وارد درگیری با هر جناحی شوم، چون نمی‌خواهم با دسته‌بندی جامعه مسلمان، در پایه‌های فکری- روانی آن شکاف‌های بیشتری ایجاد کنم و همینطور نمی‌خواهم در راستای تلاش برای پاسخ به صحبت‌های این و آن، وقتم را به هدر دهم، زیرا طرح‌هایی که در انتظار کلیدخوردن نشسته‌اند، مستحق آنند تا ما را از پرداختن به هر کار دیگری باز دارند، اما من در اینجا خلاف عادت عمل خواهم کرد و بسیار مراقبم تا بحث با طرف‌های مخالف، منجر به تقسیم جوامع مسلمان و ایجاد شکاف در بنیان‌های فکری- روانی آن نشود. تنها هم و غم من، همان تبلور زمینه مشترکی است که همگی بتوانیم برای رسیدن به اهداف بزرگ اسلامی، بر آن تکیه کنیم...».

زنده‌یاد آیت‌الله علی مشکینی، در واپسین سالیان حیات

در نکوداشت عالم مجاهد، زنده‌یاد آیت‌الله حاج‌شیخ علی مشکینی

فقیهی که تعلیم اخلاق را بر مرجعیت ترجیح داد

■ **احمدرضا صدری**

۱۶سال پیش عالم مجاهد و فقیه اخلاقی زنده‌یاد آیت‌الله حاج‌میرزا علی مشکینی اردبیلی با کارنامه‌ای مشحون از تلاش برای تدریس معارف الهی و عینیت بخشیدن به آن در جامعه، روی از جهان برگرفت و رهسپار ابدیت گشت. هم از این روی و در بازشناسی آن بزرگ، سیمای وی را در آینه روایت تنی چند از اقران و معاشرانش بازدیده‌ایم. امید آنکه تاریخ‌پژوهان و عموم علاقه‌مندان را مفید و مقبول آید.

■ **بین بزرگان روحانی، کسی به جامعیت او نیست**

به اذعان همگان، زنده‌یاد آیت‌الله حاج‌شیخ علی مشکینی در زمره آنانی بود که جامعیتی کم‌بدیل داشت و پس از رحلتش، جایگزینی برای وی نیامد. این امر مورد اذعان حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای، رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار با ستاد برگزاری کنگره آن بزرگ قرار گرفته است:

«آقای مشکینی (رحمت‌الله‌علیه)- در زمان حیات‌شان هم من این را اعتقاد داشتم، الان هم بر همان اعتقاد هستم- یک آدم بی‌بدیل بود، یعنی ما حقاً [و] انصافاً، هیچ‌کس دیگر را با این جامعیت در خصوصیات مختلف، در بین بزرگان روحانی‌مان نداریم. انصافاً یک مرد بی‌بدیل و بی‌نظیری بود. خب سال‌های متمادی هم ایشان در صحنه حضور داشت. از سال ۴۱ ایشان وارد صحنه مبارزات بودند و من این جمله را مکرر نقل کرده‌ام از مرحوم آقای حاج‌آقا مرتضی حائری (رضوان‌الله‌علیه)، خود آقای حائری در همان سال ۴۱، ۴۲ برای من نقل کردند [که] یک صحبتی با مرحوم آقای گلپایگانی می‌کردند، مرحوم آقای گلپایگانی فرموده بودند که من ۴۰سال به گردن این حوزه حق دارم- که خب، حق هم همین است- ایشان می‌گفتند: من گفتم خب حاج میرزا علی مشکینی، هم ۲۰سال به گردن این حوزه حق دارد. این مال سال ۴۲ است، یعنی اهمیت شخصیت آقای مشکینی را آدم این‌جوری می‌تواند بفهمد، [که] کسی مثل مرحوم آقای حائری- با آن رتبه و مقام علمی و [مخصوصاً] با آن آبرویی که ایشان در حوزه داشت، (مرحوم آقای حاج آقا مرتضی، در حوزه خیلی آبرومند و باحیثیت بود، در حوزه خیلی وزنه بود، از همه جهت) درباره آقای مشکینی یک چنین تعبیری می‌کردند. به هر حال، هم خوب است آثار ایشان منتشر بشود، هم این تفسیر- من اطلاعی نداشتم از اینکه این تفسیر صادرشده از قلم آقای مشکینی، حالا هم که جناب آقای استادی قبول زحمت کردند که دنباله آن را تمام بکنند- قاعدتاً چیز خوبی خواهد بود. سلیقه آقای مشکینی این‌جوری بود، آدم بسیار خوش‌سلیقه [ای بود]، ایشان علاوه بر جهات علمی و اخلاقی و سیاسی و تقوایی و مانند اینها، بسیار اهل ذوق و اهل سلیقه و مانند اینها بودند. امیدواریم ان‌شاءالله خداوند کمک کند و تأیید کند شما را که ان‌شاءالله این کار به بهترین وجهی انجام بگیرد...».

■ **در برابر طوفان‌های دوران انقلاب با شهامت ایستاد**

در نخستین بخش از این مقال اشارت رفت که آیت‌الله مشکینی از جامعیتی کم‌نظیر در علم و عمل برخوردار بود و حوزه علمیه قم، وی را به این خصلت می‌شناخت. آیت‌الله‌العظمی ناصر مکارم‌شیرازی از مراجع تقلید حاضر در یک پیام ابعاد این جامعیت را تبیین کرده است:

«آیت‌الله مشکینی (رحمه‌الله‌علیه) عالمی برجسته، روحانی‌ای پرنفوذ و از پیشگامان انقلاب محسوب می‌شد که صلابت، شجاعت و حسن‌نیت او زبانزد عام و خاص بود. اینجانب قبل از انقلاب، ایشان را به عنوان مدرسی بسیار موفق می‌دانستم. در حوزه درس او شاگردان فراوانی جمع می‌شدند و به او عشق می‌ورزیدند و از بیان رسا و عمیق او بهره فراوان می‌بردند. بعد از انقلاب، شخصیت انقلابی او آشکارتر شد و در حوادث بسیار مهم و پیچیده انقلاب، در مقابل طوفان‌هایی که در آن زمان بود، با شهامت ایستاد و از خود فداکاری بی‌نظیری نشان داد. او یک معلم اخلاق بود و اعتقاد داشت تا تحولی در اخلاق طلاب پیدا نشود، جامعه را نمی‌توان اصلاح کرد. کتاب بسیار مفیدی در زمینه اخلاق، به نام المواعظ‌العددیه تألیف کرد که اثری عمیق داشت. زندگانی او بسیار ساده و بدون تشریفات بود و این سادگی، خود درس عملی برای طلاب محسوب می‌شد. او در تشکیل مدرسه معروف حقانی که انقلابیون برجسته‌ای از آن برخاستند، سهیم بود. از دروس بزرگانی همچون آیت‌الله‌العظمی بروجردی و آیت‌الله‌العظمی حجت کوه‌کمره‌ای و سایر بزرگان حوزه علمیه استفاده وافر کرد. آثار مکتوب مهمی از خود یادگار گذاشت. از جمله کارهای برجسته او، تلخیص‌های جالبی بود که در کتب مهم درسی از جمله مکاسب مرحوم شیخ انصاری انجام داد. یاد و خاطره این مرد بزرگ فراموش‌نشده و در تاریخ حوزه و انقلاب به یادگار خواهد ماند...».

■ **رهبری از آیت‌الله مشکینی خواستند در جمع خبرگان مباحث اخلاقی داشته باشند**

در شخصیت علمی و عملی آیت‌الله مشکینی گرایش به ترویج اخلاق در حوزه‌های علمیه و نیز جامعه، مکانتی خاص داشت. مردم نیز در تریبون‌های گوناگون، آن بزرگ را به عنوان یک موعظه‌گر توانمند اخلاقی می‌شناختند و سالیان طولانی به سخنرانی‌های وی در این موضوع گوش می‌سپردند. این حقیقتی است که مورد اذعان آیت‌الله مرتضی مقتدایی از اعضای جامعه مدرسین حوزه علمیه قم قرار گرفته است:

«تألیفات و آثار مرحوم آیت‌الله مشکینی در فقه، نشان از مراتب عالیه فقاهت ایشان دارد. حال این شخصیت برجسته با وجود مقام و مراتب بالای علمی و اجتهادی، حاضر نشد رساله عملیه منتشر کند و مرجع تقلید شود. با وجود اینکه مکرر از آیت‌الله مشکینی درخواست می‌شد، اما ایشان حتی حاضر نشد تا عنوان آیت‌الله‌العظمی را به او بدهند. تألیفات اخلاقی مرحوم آیت‌الله مشکینی -که در حال حاضر به چاپ رسیده- واقعاً قابل استفاده است. در حوزه علمیه، آیت‌الله مشکینی را به عنوان معلم و استاد اخلاق می‌شناختند و واقعاً رفتار و منش ایشان، درس اخلاق برای همه طلاب و اساتید بود. این شخصیت برجسته، در حوزه درس رسمی اخلاق داشتند و سال‌های بسیار طولانی و از پیش از انقلاب و اوایلی که به حوزه آمده بودیم، هفته‌ای یک جلسه در مسجد امام برگزار می‌شد. همه طلاب با عشق و علاقه، در درس اخلاق آیت‌الله مشکینی شرکت می‌کردند. خطبه‌های نماز جمعه ایشان افزون بر جنبه علمی که داشت، واقعاً درس اخلاقی برای همه شنوندگان و مستعمین بود. خطبه‌های ایشان، دارای نکات اخلاقی فراوانی بود. در مجلس خبرگان رهبری، آیت‌الله مشکینی ریاست را بر عهده داشتند و مدیریت اخلاقی در جلسات انجام می‌دادند. آن مرحوم در هر سخنرانی در جلسات خبرگان، مطالب اخلاقی داشتند که واقعاً همه اعضا از آن بهره‌مند می‌شدند. در هر اجلاس خبرگان، اعضای این مجلس دیداری با رهبر معظم انقلاب دارند که مقام معظم رهبری از آیت‌الله مشکینی می‌خواستند که بحثی اخلاقی داشته باشند و ایشان بحث اخلاقی خیلی روشنی را مطرح می‌کردند و دیگران از آن بهره‌مند می‌شدند. در جلسات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم که مرحوم آیت‌الله مشکینی ریاست جلسات جامعه را بر عهده داشتند، ضمن مطالبی که ابراز می‌کردند، نکات اخلاقی را تذکر می‌دادند و اعضای جامعه با عشق و علاقه توجه داشتند و استفاده می‌کردند. گاهی اوقات هم خود اعضای جامعه از ایشان درخواست می‌کردند که مواعظی داشته باشند.»

■ **عارف و عامی به دلیل فضایل اخلاقی به او عشق می‌ورزیدند**

تأثیر کلام آیت‌الله مشکینی در میان عارف و عامی، به این دلیل بود که همگان قول و فعل وی را یکسان می‌دیدند. این امر موجب شد که هم در حوزه‌های علمیه و هم در متن جامعه، محبوبیت بسیار و مکانت والایی برای وی رقم خورد؛ امری که در مراسم تشییع پیکر آن بزرگ خود را نشان داد. آیت‌الله محمود رجبی، رئیس مؤسسه آموزش و پژوهشی امام خمینی در این فقره معتقد است:

«حضرت آیت‌الله مشکینی، از فعالان ترویج اخلاق و تهذیب در حوزه‌های علمیه بود. ایشان از زمان حضرت آیت‌الله بروجردی به این امر اهتمام داشتند و نامه‌ای را همراه با سایر علمای آن دوران، پیرامون این موضوع به آیت‌الله بروجردی نوشتند. یکی از دغدغه‌های آیت‌الله مشکینی را می‌توان اصلاح متون درسی حوزه دانست. ایشان از پیشگامان اصلاح متون درسی حوزه بود و همواره یکی از دغدغه‌های ایشان از گذشته، همین موضوع بوده است. ایشان از استادان برجسته فقه و اصول و اخلاق در حوزه علمیه بودند و از جمله آثار این عالم ربانی می‌توان به: ترجمه قرآن، مفتاح الجنان، اخلاق و خانواده در اسلام و مواعظ العددیه اشاره کرد. آیت‌الله مشکینی فردی متواضع و زاهد بود. روحانیت و مردم، به دلیل فضایل اخلاقی و ساده‌زیستی آیت‌الله مشکینی به ایشان عشق می‌ورزیدند. ایشان از آغاز نهضت، پیرو و حامی امام و در دوران دفاع مقدس نیز با حضور فعال خود در جبهه‌ها، موجب دلگرمی رزمندگان اسلام بود. سخنرانی‌های آیت‌الله مشکینی در زمان طاغوت، موجب آگاهی مردم از وضعیت آن دوره بود. ایشان همواره از امام حمایت می‌کردند و امضای ایشان، پای تمام اعلامیه‌های جامعه مدرسین حوزه علمیه قم بود. ایادی طاغوت نتوانستند ایشان را تحمل کنند، به همین دلیل آیت‌الله مشکینی بارها به اقصی نقاط کشور تبعید شد، اما با وجود این ایشان دست از مبارزه و تلاش در این راه برنداشت. ایشان بعد از انقلاب نیز همراه همیشگی امام و مقام معظم رهبری بود و پشتیبانی ایشان از ولایت فقیه و نظام اسلامی، زبانزد همگان است...».

■ **سوابق تدریس آیت‌الله مشکینی در کارنامه کمتر استادی در حوزه علمیه وجود دارد**

زنده‌یاد آیت‌الله محسن مجتهدشبستری در زمره شاگردان آیت‌الله مشکینی به شمار می‌رفت که در دروس عمومی و خصوصی آن عالم اخلاقی شرکت جسته بود. وی اذعان دارد که محافل درسی وی، همواره با استقبال پرشور طلاب مواجه می‌شد و همین امر نیز موجب شد که محل تدریس او به مسجد اعظم حرم حضرت معصومه(س) منتقل شود:

«آیت‌الله مشکینی در مسجد امام قم تدریسی داشتند که پر از جمعیت بود. پس از آن درس ایشان، به مسجد اعظم قم منتقل شد و افزون بر مباحث فقهی و اصولی که داشتند، تفسیر را تدریس می‌کردند. دروس ایشان، همواره با حضور پرشور طلاب و شاگردان همراه بود. سوابق تدریس آیت‌الله مشکینی شاید در کارنامه کمتر استادی از استادان حوزه علمیه وجود داشته باشد. به دلیل تسلط ایشان بر کتاب‌ها و مبانی اصولی، فقهی و تفسیری و همچنین خوش‌بیان‌بودن، آیت‌الله مشکینی شاگردان بسیاری داشتند. خود بنده نیز این افتخار را داشتم و پای درس ایشان حاضر می‌شدم، به ویژه یک درس خصوصی استصحاب رسائل را به همراه سه نفر دیگر در خدمت ایشان بودیم. آیت‌الله مشکینی با وجود اینکه درس‌های چندصدنفره داشتند، اما با توجه به تواضعی که از آن برخوردار بودند، قبول کردند که برای افراد اندکی نیز تدریس خصوصی داشته باشند. آیت‌الله مشکینی بیان شیوایی داشتند و مطالب بسیار علمی را با شیوه‌ای رسا برای شاگردان تدریس می‌کردند. با توجه به ویژگی‌های برجسته ایشان، شاگردان بسیاری در محضر آن مرحوم تلمذ کردند. افزون بر علمیت بالای آیت‌الله مشکینی، تقوا، تواضع و جنبه‌های اخلاقی ایشان، بسیار زبانزد بود و سبب می‌شد آیت‌الله مشکینی را به عنوان معلم اخلاق حوزه بشناسند. اگر در جلساتی نیاز بود که مباحث اخلاقی به طلاب منتقل شود، ایشان انتخاب می‌شدند، چون مورد قبول همگان بودند. آیت‌الله مشکینی بر دعاهای وارد شده از اهل بیت(ع) در مسائل گوناگون، کاملاً مسلط بود و درباره آن کتاب‌هایی می‌نوشت. جلسات آیت‌الله مشکینی معنویت خاصی داشت، افزون بر جهات عالیه علمی و اخلاقی ایشان، در حالی که عالمی باتقوا بودند، فردی بسیار انقلابی به شمار می‌رفتند و از ابتدای انقلاب، با امام راحل عظیم‌الشأن همراهی داشتند و از شاگردان بنیانگذار انقلاب بودند. در ماجرای امضای مرجعیت حضرت امام، آیت‌الله مشکینی نقشی مؤثر داشتند. در دوره ستم‌شاهی مسئله مرجعیت امام مطرح بود که خدایی نکرده ایشان محکوم به اعدام نشوند، از این رو چند نفر از استادان برجسته باید تأیید می‌کردند که مرحوم آیت‌الله مشکینی جزو اولین‌ها بودند. در مواردی هم تبعید شده و به زندان رفتند. آیت‌الله مشکینی بعد از پیروزی انقلاب هم مورد عنایت خاص امام راحل بودند. ایشان در زمان حیات، امام جمعه قم بودند و مردم هم به ایشان مراجعات بسیاری داشتند و آن بزرگوار هم به رسیدگی به امور مردم اهتمام داشت...».

■ **مؤلف ۶۰اثر نفیس علمی و ماندگار**

آیت‌الله مشکینی در زمره آن طیف از فقهای معاصر بود که در تألیف و مهم‌تر از آن انتخاب موضوع برای نگارش، چیره‌دست می‌نمود و در شاخه‌های گوناگون علوم اسلامی، آثاری نفیس و ماندگار از خویش به یادگار نهاد. این کتب که به ۶۰جلد بالغ می‌شود، موضوعاتی از قبیل: تفسیر، کلام، فقه، اصول و اخلاق دارد. آیت‌الله رضا استادی در ایضاحی بر این موضوع آورده است:

«منبر آیت‌الله مشکینی از پرجمعیت‌ترین منابر و کلاس درس اخلاق‌شان از منحصربه‌فردترین کلاس‌ها بود. کلاس اخلاق ایشان، بسیار گیرا و اثرگذار بود. آن بزرگوار صاحب نفس بود، با این همه مانند یک انقلابی جوان رفتار می‌کرد، چراکه جوان در تکاپو و فعالیت نظیر ندارد و ایشان نیز در زمینه تبلیغ انقلاب، فردی خستگی‌ناپذیر بود. آیت‌الله مشکینی با این حال که در مسائل سیاسی دخالت داشت و در زمان رژیم ستم‌شاهی مدام در تبعید به سر می‌برد، ولی هرگز دست از تدریس و تبلیغ برنداشت و ۶۰ جلد کتاب ارزشمند تألیف کرد. آیت‌الله مشکینی سلیقه خاصی در نوشتن کتاب‌ها داشت. ایشان عقیده‌اش این بود که کتاب باید کاربردی نوشته شود تا ماندگار باشد، از این رو در نوشتن کتاب‌هایی که به درد طلبه‌ها بخورد، دقت ویژه می‌کرد. آیت‌الله مشکینی با ترجمه قرآن کریم قصد داشت ترجمه آن به صورت ساده و روان باشد تا همه مردم بتوانند آیات الهی را درک کنند. آیت‌الله مشکینی در آخرین سال‌های عمر مبارکش، به تفسیر آیات الهی پرداخت. ایشان موفق شد ۱۸ جزء قرآن را تفسیر کند، اما عمر وی اجازه نداد که این تفسیر را به اتمام برساند. آیت‌الله مشکینی به این فکر بود که تفسیر خلاصه‌ای بنویسند و در اختیار مردم قرار دهد، به همین دلیل نام تفسیر روان برای جوان را برای کتاب تفسیرشان انتخاب کردند. کتاب‌های ایشان برای طلاب جویای علم، بسیار مفید و کاربردی است، اما برای مردم عادی ترجمه کتاب‌های ایشان توصیه می‌شود...».

■ **با دوستان این دنیایی‌ام خداحافظی می‌کنم و به دیدار امام، شهید مطهری و شهید بهشتی می‌روم**

ختام این مقال را روایت زنده‌یاد آیت‌الله محمد محمدی‌ری‌شهری، داماد آیت‌الله مشکینی از آن فقیه اخلاقی قرار می‌دهیم که واپسین روزهای حیات وی را به تاریخ گزارش کرده است؛ حالاتی که پیش از این در سیره عرفا و سالکان الی الله نیز آمده و مسبوق به سابقه است:

«آیت‌الله مشکینی اسوه اخلاق عملی برای شاگردان و ارادتمندان بود و عمل او بیش از سخنان زیبایش، دعوت‌کننده به حق‌طلبی و حق‌گویی بود. آیت‌الله مشکینی با آن همه موقعیت علمی و سیاسی، از تواضع بسیار بالایی برخوردار بود و بنده از این تواضع ایشان شگفت‌زده می‌شدم. رهبر معظم انقلاب فرمودند: جایگاه رفیع آیت‌الله مشکینی در ریاست مجلس خبرگان که نشانه حرمت و مکانت آن بزرگوار در میان نخبگان و علمای بزرگ بود، هرگز نتوانست خدشه‌ای در تواضع و فروتنی در زندگی زاهدانه وی به وجود بیاورد. بیش از ۵۰اثر از آیت‌الله مشکینی به چاپ رسیده که نشان‌دهنده نظم و توجه به فرصت‌ها از جانب آن مرحوم است. آیت‌الله مشکینی زمان‌شناس بود و به نیازهای روز توجه می‌کرد، از این رو آثاری که مورد نیاز زمان و روز باشد را می‌نوشت. دو هفته به فوت آیت‌الله مشکینی، خدمت ایشان رسیدم و پرسیدم دنیا را چگونه می‌بینید؟ ایشان در جواب فرمودند: دنیا را همچون دوران اوایل طلبگی خود می‌بینم، با این تفاوت که با ارحام و دوستان، دارم خداحافظی می‌کنم و با ارحام و دوستان بهتری همچون امام خمینی، شهید مطهری و شهید بهشتی مأنوس خواهم شد، تنها طی کردن این فاصله، قدری مشکل است. در منابع روایی ما هست که برخی را خدا، عده‌ای را ملک‌الموت و برخی را فرشته‌ها قبض روح می‌کنند، اما اعتقاد داریم که روح علمای عدول و عدول از مؤمنان را خدا قبض روح می‌کند...».

> **تأثیر کلام آیت‌الله مشکینی در میان عارف و عامی، به این دلیل بود که همگان قول و فعل وی را یکسان می‌دیدند. علاوه بر این او در متن وقایع اجتماعی و سیاسی دوران خویش حضور داشت و مردم را نیز به حقیقت و صواب رهنمون می‌شد. این امر موجب شد که هم در حوزه‌های علمیه و هم در متن جامعه، محبوبیت بسیار و مکانت والایی برای وی رقم بخورد؛ امری که در مراسم تشییع پیکر آن بزرگ خویش را نشان داد**

> **آیت‌الله محمد محمدی‌ری‌شهری: «دو هفته به فوت آیت‌الله مشکینی، خدمت ایشان رسیدم و پرسیدم دنیا را چگونه می‌بینید؟ ایشان در جواب فرمودند: دنیا را همچون دوران اوایل طلبگی خود می‌بینم، با این تفاوت که با ارحام و دوستان، دارم خداحافظی می‌کنم و با ارحام و دوستان بهتری همچون امام خمینی، شهید مطهری و شهید بهشتی مأنوس خواهم شد، تنها طی کردن این فاصله، قدری مشکل است...»**

دهه ۷۰: زنده‌یاد آیت‌الله علی مشکینی در حال اقامه جماعت در جمع فرماندهان سپاه پاسداران انقلاب اسلامی